

ЗОРАН ЛАКИЋ

ИСТОРИОГРАФИЈА О 13-ТО ЈУЛСКОМ УСТАНКУ

Тринаестојулски устанак 1941. године с разлогом је оцијењен као феномен II свјетског рата. Први га је, управо, тако оцијенио генерал и познати историчар Милија Станишић у својој књизи Токови револуције у Црној Гори, књига I, Никшић 1980. У свом „образложењу“ феномена устанка, Станишић је истакао неколико битних чинилаца: први свенародни устанак у поробљеној Европи, који је избио у вријеме највећег успона и снаге италијанско-њемачког фашизма у Европи, није био одговор на уобичајени окупаторски терор, јер је окупациони систем у Црној Гори био најблажи од свих у поробљеној Европи, па га неки историчари називају „привилегованом окупацијом“. Док су у Хрватској и Словенији тада тражили покровитеље у лицу окупаторских заштитника, Црна Гора је одбацила такву заштиту италијанских окупатора. С јаким ослоњцем на вишевековну традицију ослободилачке борбе народа Црне Горе — 13-јулски устанак је заиста досегао врхове антифашистичке борбе европских народа. „Ни мањег народа — ни веће смјелости“ — записао је један филозоф — устаник.

У наведеном смислу 13-јулски устанак неоспорно је свјетско-историјски догађај и као такав требало би да има одговарајући третман у историографији II свјетског рата и посебно нашој историографији о рату 1941—1945. године. Зар италијански министар иностраних послова, гроф Тано, у свом Дневнику не биљежи јула 1941. године да се „данас заправо води рат између Црне Горе и Италије“. На исти начин се наша историографија о 13-јулском устанку веже за европску и свјетску историографију о II свјетском рату.

Од првог дана свога избијања 1941. године, 13-јулски устанак је изазвао пажњу и пробудио интерес свих субјеката на великој сцени II свјетског рата: великих сила оба конфронтрана тabora и малих држава које су се сврстале уз једне или друге, наших непосредних сусједа, као и оних од којих нас океани раздвајају; најзад — изазвао је знатижељу наших пријатеља и непријатеља. Сви они су исказали свој однос према 13-то јулском

устанку. Владимир Дедијер биљежи у свом Дневнику: „Стигла је вијест да је читава Црна Гора слободна“. Кратко и јасно пише Централни комитет КПЈ — Централном комитету Хрватске: „Спремите се другови да подупрете борбу Срба и Црногораца која улази у све оштрију фазу“. У једној другој оцјени Централног комитета КПЈ се каже да је Црна Гора осталим народима земље дала „подстрек за њихову борбу“.

Наши пријатељи у иностранству ласкаво су писали и говорили о 13-јулском бунту народа Црне Горе. Само 3-4 дана након устанка Радио Москва емитује текст под насловом *Црногорци неће никада бити робови*. У московској „Правди“ 20. јула 1941. године објављен је чланак под насловом *Црногорски народ се бори против фашизма*.

На исти начин се према 13-то јулском устанку опходе и наши западни савезници. „Њујорк тајмс“ у броју од 24. јула 1941. године говори о побуни Срба у Црној Гори и Херцеговини, а Лондонски „Тајмс“ јавља да „побуњеници контролишу највећи дио Црне Горе“. Краљевска влада у Лондону јавља да су Италијани ангажовали 200 хиљада војника за угушивање устанка.

Устанак је својим непријатељима улио велики страх. Италијански гувернер, за Црну Гору Пирцио Бироли говори да је „умирити Црногорце исто што и орати море“. Усташка Независна држава Хрватска се плаши и указује „на скори војнички слом италијанске војске у Црној Гори — с могућим кобним последицама“.

О тринаестојулском устанку су писали многи ствараоци: историчари, публицисти, мемоаристи, затим књижевници и пјесници, филозофи. Свој однос према њему исказали су и сликари и музичари, позоришни и филмски радници. Тако велики стваралачки интерес само је још једна потврда изречене оцјене да је ријеч о великом датуму наше новије историје.

Под историографијом о 13-то јулском устанку подразумевам објављене изворе — истина скромног обима, затим сјећања непосредних учесника, мемоарска казивања, монографије и историјске студије, затим енциклопедистику, уџбеничку литературу и најзад тзв. литературу насталу у исељеништву, коју смо до скоро називали емигрантском. Ова врста литературе је доскора била недоступна за јавно коришћење. Први утисак је да се ради о врло обимној литератури, затим да је оптерећена идеолошким набојима, али да има доста фактографије наше историографије. Има, међутим, и таквих података који конкуришу фантастици. Као примјер наводимо податак из књиге Бора Карапанџића — Грађански рат у Србији, која је објављена у САД-у 1958. године — по коме су познати прелазак Тита из Загреба у Београд уочи устанка јула 1941. године — обезбиједили усташке главешине Анте Павелић и Дидо Клатерник. Према овом извору, како наводи проф. др Бранислав Ковачевић у свом необјављеном раду — Тринаесетојулски устанак у емигрантској ис-

ториографској литератури, Дидо Кватерник је тим поводом рекао Анти Павелићу: „Ти се сећаш како је Лењин дошао да подигне револуцију у Русији. Немци су га пропустили преко своје земље у једном пломбираним вагону. Ми не бисмо могли да нађемо драгоцености експонат за Србију — од Тита. Срби ће имати да плаћају зато — следећих 20 година”. У неким књигама из овог фонда литературе, наводи се да је легенда Драже Михајловића — већ обузимала духове у Тринаестојулском устанку, што тек треба утврдити па онда усвојити као чињеницу или одбацити као произвољност.

У шири појам историографије могла би доћи и фелтонистика, али је нисам посебно третирао, а ни консултовао — из разлога што је одувјек била сувише идеолошка, а у последње вријеме и комерцијална.

Нема нити једног црногорског историчара, најновије историје, који се на неки начин није одредио према 13-то јулском устанку. То се може рећи и за југословенске историчаре новије прошлости. Такође је чињеница да се у неким историографским радовима италијанских аутора, третира 13-то јулски устанак. Посебно у мемоаристици. Сличан је случај и са новијом совјетском историографијом.

Општи је утисак да се више писало о неоспорним и бројним вриједностима устанка — зато што их је више било, а да су пропусти устанка просто прескочени у историографији. Ма колико они били мали, чињеница је да је устанак спласнуо и да такав крај не произилази само због изузетно јаке окупаторске офанзиве на ослобођену Црну Гору. Али је исто чињеница да до сада имамо само једну књигу као посебно издање о 13-то јулском устанку која је више монографског него студијског карактера. У питању је књига Батрића Јовановића — Тринаестојулски устанак, која је објављена 1984. године у „Побјединој“ едицији ЦРНА ГОРА 1941-1945. ГОДИНЕ. Поменућу и један зборник радова са научног скупа у Иванграду који се бавио питањем власти у 13-то јулском устанку. Ријеч је о књизи — Народни одбор ослобођења среза беранског, која је објављена 1983. године. А управо ових дана је саопштен податак да има 40 хиљада библиографских јединица о историји народноослободилачког рата 1941—1945. године.

У таквом и толиком мноштву историографске литературе, 13-то јулски устанак, иако је неспорно највећи догађај 1941. године а и више од тога, није добио адекватно мјесто, приказ и оцјену, нарочито не у књигама општејугословенског карактера. Позната је историографски верификована чињеница да су италијанске окупационе власти ангажовале преко 100 хиљада војника за реокупацију устаничке Црне Горе. Толика војска окупатора није била ангажована противу слободне територије у било ком крају Југославије у току 1941. године, па се ипак у најранијој периодизацији НОР-а 1941—1945. не третира као прва

непријатељска офанзива од укупно 7 колико их је таква историографија забиљежила. У енциклопедијама, каква је на примјер Војна енциклопедија, као најобимнија, нема одреднице са знаком — Тринаестојулски устанак. Он се ситуира у општу одредницу о устанцима или пак у одредницу о Црној Гори у народноослободилачком рату 1941—1945. године. Одреднице о 13-то јулском устанку нема ни у Лексикону НОР-а, репрезентативном издању енциклопедијског карактера које се популарно назива и — енциклопедијом НОР-а 1941—1945. Слично је и са уџбеником литературом. Према истраживањима др Рада Делибашића (Тринаестојулски устанак у уџбеничкој литератури основне школе — чланак у рукопису) уџбенички текстови о 13-то јулском устанку садрже слиједеће битне карактеристике: „Уџбеници новијег датума и за ниже и за више разреде информишу ученике не само о чињеницама већ их подстичу и на размишљања и потпуније менталне активности. Прозни текстови су допуњени стиховима из народних и умјетничким пјесмама, илустровани доста успјелим ликовним прилозима којима су представљена звјерства непријатеља, јуриши устаника, спомен плоче и споменици са мјеста значајних догађаја”. У закључку својих опажања о уџбеничкој литератури исти аутор констатује да Информацију о 13-то јулском устанку ученици стичу из уџбеника Природа и друштво за I, II и III разред, из Познавања друштва за IV разред и из Историје за VIII разред основне школе. У ранијем периоду — до седамдесетих година информација о устанку могла се добити преко научно-популарних штива у читанкама од I—VIII разреда. Послије седамдесетих година читанке таква штива више не објављују. Недостају им и литерарна штива о устанку. Таква штива би свакако била од користи за потпуније информисање ученика. Садржаји у уџбеницима новијих издања изложени су потпуније, прегледније, систематскије у односу на уџбенике из ранијег периода. Излагања аутора илустрована су ликовним прилозима, на крају су постављена питања и дати задаци што ученике подстиче на саморадњу и самосазнање. Знатно је побољшана и квантитативна и квалитативна страна ове наставне цјелине. „Садржаји о тринаестојулском устанку и структуром и начином интерпретације у уџбеницима — закључује наведени аутор — обезбјеђују ученицима да стекну адекватне представе о тим значајним историјским догађајима. Масовност устанка као његова специфичност у односу на остале устанке у другим крајевима Југославије је прилично наглашена, међутим, занемарена је његова спонтаност у значајном обиму... Истина је да је П. К. КПЈ за Црну Гору био организатор устанка у Црној Гори, али је њена улога ипак пренаглашена, јер се други фактори занемарују“.

Размишљајући овако о 13-то јулском устанку, о раскораку између историје и историографије — подсјећам се и присјећам великог руског историчара Покровског и његових мисли да широки видици могу да се отворе у пуној величини, тек када

путник у смислу историје и историографије заће из последњег планинског завијутка. Тај однос историје и историографије, данас — након 50 година од 13-то јулског устанка, посматрамо у складу са дихотомним бићем које чини суштину историје. Ријеч је о прецизном утврђивању оновремених услова и околности, односно снаге и пројектованих замисли — које намеће ондашње, а не садашње вријеме — у смислу накнадне памети и пожељне историје. На другој старни — ријеч је исто тако, или још више, о сазнању да и савремена епоха утиче на разумијевање прошлих догађаја са становиштва историјске дистанце и откривања нових видика, наступања и сумањања посљедица. Хтио сам рећи да — уколико будемо јасно повукли границу између далеке прошлости и савременог доба, избјећи ћемо посљедице у смислу историографског кварења историје.

Са тог аспекта критички промишљам сву назначену историографску литературу о 13-то јулском устанку. Да бих био сасвим прецизан и у методолошком смислу под 13-то јулским устанком подразумејем оно вријеме хронолошки уоквирено априлском окупацијом и италијанском реокупацијом Црне Горе — посматраћемо у узрочно-посљедичном односу дугог историјских процеса — неке тематске блокаде ове суштилне материје — посматраћемо у узрочно-посљедичном односу другог историјског трајања. Дакле, и прије, али и послје устанка 13. јула 1941. године.

Историографска питања била су у ствари питања историје. Она су се јавила у тематским блоковима, па ћемо на тај начин промишљати и историографске текстове.

У свим текстовима се истиче антифашистички карактер 13-то јулског устанка. Међународна подјела на фашизам и антифашизам, у окупираној земљи, јавља се као антифашизам и колаборационизам. Снаге колаборације су углавном сепаратори. Сепаратистичка идеологија доводи до сепаратистичког покрета, који окупацију земље објашњава као „ослобођење“ од наводне „српске окупације“. У свим радовима је декларација Петровданске скупштине 12. јула 1941. године означена као проокупаторски и антинародни чин. Историографија је потврдила оно што је историјски било неодрживо.

Међународна димензија 13-то јулског устанка је добро наглашена и аргументовано изведена. На основу такве аргументације произишла је оцјена о 13-то јулском устанку као феномену другог свјетског рата. Таква оцјена је научно верификована у свим студијским радовима који су објављени у последње вријеме. Устанак се, дакле, посматра као дио великих фронта у другом свјетском рату. Такав приступ устанку обезбијеђивао је највећу могућу објективност у тумачењу његове појаве и свео на минимум идеологизацију у смислу појаве снага борбеног и декларативног антифашизма.

У овом склопу апострофирам и руски факлор, који није споран. Он се обележава кроз онај традиционални слоган —

Нас и Руса 200 милиона, али и кроз нови однос — совјетски, кога налазимо и у стиху: Црвен барјак Бошка Југовића, Ево нама Руса до Божића. Тај руски фактор игра улогу код свих струја у устанку и после устанка све се оне позивају на пријатељство са СССР и Стаљином. Каснији четнички команданти су оптуживали партизане да су Троцкисти, што значи издајници Стаљина и СССР.

У литератури је апострофирана и масовност устанка, што одговара догађајима у историји. Нема спора у оцјени да су се у устанку нашли сви народи, највише Црногорци. Изузетак је такозвана емигрантска литература, по којој се не може говорити о устаначкој маси Шипгара и Муслимана. Оваква оцјена се наслања на оно вријеме изјаве високих функционера Италије и италијанске окупационе власти у Црној Гори — да се Муслимани понашају мирољубиво према Италијанима. Има такође докумената из којих се види да масе Муслимана бјеже из устаначке Црне Горе у сусједну Босну и Херцеговину, чији смисао тек треба проучити. Нису нам познати историјски текстови који ово питање обрађују, објашњавају и оцјењују. Истина је да је у крајевима са већинским шиптарским живљем-устанак био мање масован. У њему су углавном чланови КПЈ овога народа. Такође се каже да су у устанку све социјалне структуре ондашњег друштва — највише сеоског елемента, који је и најбројнији у структури укупног становништва, Црне Горе. При томе се мора имати у виду да је сеоска структура лака за идеологизацију. Отуда је имамо 50 % на обје стране каснијих фронта. Зато су и каснији разлази четника и партизана били масовни. Нема спора у оцјенама да су масовности устанка допринијели ослободилачки руски фактор који се јавља и као традиционални и совјетски.

Историчари су сагласни и у погледу југословенске оријентације свих устаника. На ослобођеној територији се истичу углавном југословенски симболи, као што је југословенска заставица. То је уосталом био и захтјев Скупштине родољуба у Беранама 21. јула 1941. године. Устаничке побједе су пропраћене пјеванјем југословенске химне, која се препоручује као дио свих културно-умјетничких програма. Антијугословенство, као ни антисрпство-никада нису имали шансу у Црној Гори. Нити у вријеме уједињена 1918. године, нити за вријеме устанка 1941. године. То су осјетиле сепаратистичке снаге у Црној Гори које су биле презрене и одбачене самим чином усвајања Декларације о проглашењу наводно самосталне Црне Горе на Петровдан 12. јула 1941. године.

И војна димензија устанка историографски није спорна. Највише и најпотпуније је обрађена. У једном посебном издању — 13. јулски устанак је сврстан и обрађен међу највећим биткама НОР-а и револуције 1941—1945. године. Ријеч је о књизи др Гојка Миљанића „Велике битке на југословенском ратишту 1941—1945. године“, која је објављена у Београду 1987. године. На-

воде се већ историографски познати подаци о преко 32.000 устаника, 4.000 заробљених италијанских војника, о ослобођеној територији Црне Горе, на којој је живјело 80% укупног становништва Црне Горе, које је тада износило око 420 хиљада итд. Са становништва досадашње историографије, међутим, нема података о начину разлаза оних војничких команданата који ће у јесен 1941. године и касније стати на чело четничког покрета. Изузетак је једино Павле Ђуришић.

И у погледу квалификације основних чињеница које се односе на устаничку војску и окупаторске јединице, такође, углавном нема битних неслагања. Изузетак су догађаји из такозване завичајне историје. Они су засновани на сјећањима која објективно могу бити врло субјективна. Отуда се овакви подаци морају стално провјеравати и надопуњавати.

Наравно да има доста спорних питања. Међу њима је главно питање — однос спонтанитета и организованости устанка. На једној страни се апсолутизира спонтанитет, да би се умањила руководећа улога КПЈ, која се чак и сасвим негира у тзв. емигрантској литератури. На другој страни имамо такође идеологијом оптерећене радове, у којима се читав устанак приписује у дјело КПЈ. Остали субјекти се не примјећују или је њихова улога сведена на минимум. При томе нису спорне чињенице ни на једној ни на другој страни, с обзиром да се у тумачењу историје полази — не од квантума историјских чињеница, већ тумачења њихове међусобне логичне везе.

Ово питање ће неспорно још дуго бити предмет пажње истраживача. Објективна историографија мора уважити чињенице да је КПЈ била најорганизованија снага устанка, да је извршила интезивне припреме за устанак. КПЈ је имала око 1.800 чланова, СКОЈ око 5.000, а преко 6.000 младића је било обучено војној вјештини, док је неколико стотина дјевојака завршило санитарски курс. Такође се мора уважити податак да је у устанку било преко 32.000 устаника од којих многи нису били под утицајем КПЈ, нити су на њен позив кренули на устанак. Један од устаника је у осталом рекао: Вас зове КПЈ а мене зове Његош, па да видимо ко ће боље. Требало би ићи од мјеста до мјеста и утврдити на чији позив се народ дигао на устанак, како би се дошло до прихватљиве и научно утемељене оцјене о односу спонтанитета и организованости устанка. Према изјави учесника устанка у срезу Даниловград, било је доста села у којима у вријеме устанка није било партијске организације, чак ни једног члана КПЈ — али је народ листом пошао у устанак. Један број таквих устаника остао је до краја рата 1945. године у редовима народноослободилачке војске и данас су носиоци Споменице 1941. године. Најзад да кажемо да се масовност устанка може објашњавати и утицајем оног традиционалног разбројавања које је важило само у црногорској војсци: Први, ја до њега.

Мислим да је питање активности различитих политичких струја у устанку такође довело до различитих гледања и оцјена. Нарочито емигрантска литература поставља питање одговорности за каснији разлаз и подјеле устаника на партизане и четнике. У устанку јула 1941. године сви су они једно — устаничка војска. Али је исто тако тачно да су у устаничкој војсци биле присутне све оне политичке струје које су у међуратној Југославији развијале вишестраначку активност. У анализи ове сложене појаве увијек је осуђивано понашање оне друге стране у стилу све што ваља припада нама, а што не ваља припада њима.

Власт је била основна вододелница разлаза. То питање је постављено у самом устанку приликом стварања прве слободне територије. Устаничке масе предвођене КПЈ одмах су истакле да су противу старе грађанске и окупаторске власти и да у интересу перспективе борбе треба формирати нову власт, која би била под контролом КПЈ. На такав став КПЈ је била обавезна програмским документима усвојеним још на оснивачком конгресу 1919. године. Такво опредјељење налазимо и у основним документима КПЈ у припремама устанка јула 1941. године. Најзад, у неким ослобођеним крајевима Црне Горе оснивају се Револуционарна вијећа што довољно говори о револуционарној оријентацији КПЈ. Негдје се на ослобођеној територији виоре југословенске тробојке а негдје црвени барјаци. У бројним изјавама Милована Ђиласа налазимо и ову у којој се каже да су наше припреме за устанак ишле упоредо са припремама за освајање власти и одбацивање старог режима. На другој страни грађански режим међуратне Југославије објавио је рат комунизму и Комунистичкој партији Југославије још 1920. године када је у Скупштини Југославије усвојен Закон о заштити државе, који је био уперен противу КПЈ и њене активности. За сво вријеме живота међуратне Југославије овај Закон је остао на снази а каснији четнички судови заснивали су своје пресуде према родољубима — управо на овом Закону. Од антикомунистичке активности снага бившег грађанског режима није се одустало ни у вријеме рата 1941. — 1945. године. Све то говори да су клице разлаза посијане много прије почетка Устанка а да су у Устанку биле само прикривене. Уствари у основи разлаза једне и друге струје био је циљ коме су тежила ова два политичка покрета.

Спорна је и хронологија неких догађаја, као на примјер датум одржавања сједнице Покрајинског комитета КПЈ на којој је донесена одлука о устанку. Дугогодишња полемика о овом питању практично још увијек није завршена, па се у неким историографским радовима наводи 8. јули као датум одржавања ове сједнице, а у другим радовима се помене 10. јули 1941. Спорна су и командовања у неким великим биткама 13-јулског устанка, као што су нпр. Кошћеле и Веље брдо. Спорно је и првенство у отпочињању оружаних акција, макар у дјелима тзв. завичајне историје итд.

Модерно вријеме које инсистира на стваралачком односу историје и историографије, ставиће под упитник и неке друге вриједности 13-јулског устанка, у смислу да су све историјске идеје онолико реалне колико су се кроз историју потврдиле.

У трећу категорију свстао сам оне теме које су у досадашњој историографији маргинално обрађене или су сасвим запостављене. Њих ћу само набројати:

- духовитост и моралне норме устанка;
- социјалистички карактер устанка;
- руковођење устанком са становишта мијењања усвојене политичке линије. С тим у вези односно према тзв. старим кадровима КПЈ;
- организација слободне територије и нестрпљење југословенског субјекта са становишта представа да ће се II свјетски рат брзо завршити,
- сарадња устаника са покретима у сусједству: Херцеговина, Дубровник, Санџак, Албанија;
- жене и дјеца у устанку;
- улога свештенства на народно опредјељење за и против устанка. Пирци Бироли извјештава Рим почетком августа 1941. да свештеници имају јак утицај на устаничке масе.
- Материјалне и људске жртве у устанку;
- Економска димензија устанка;
- Брига о избјеглицама које су из других крајева земље, нарочито из Војводине и Косова и Метохије долазиле и тражиле спас у Црној Гори. Њихов однос према устанку.
- Партијско сајетовање августа 1941. године и његов значај за даљу борбу противу окупатора.
- Бројне теме из завичајне историје које су неопходан услов за синтезу о устаничкој Црној Гори јула 1941. године.
- Романтизам инспиратора устанка и увјерење да ће врло кратко трајати II свјетски рат.
- Последице таквог увјерења за даљу борбу против окупатора и јединство устанка.
- Када, како и зашто устанак прераста у народноослободилачки рат.

Овај списак тек начетих тема завршићу са питањем улоге личности у 13-јулском устанку. У тим судбоносним догађајима масе су се кретале за личностима. Нарочито у оним подручјима, гдје је устанак имао спонтани карактер. Које су то личности и на којој платформи се јављају? У истом смислу се поставља питање — Ко су ти јунаци устанка? У историји их је било, али их нема у историографији. Имамо ли одликованих хероја за подвиге у устанку и да ли је њихов број адекватан мјесту Устанка у НОР-у и револуцији 1941-1945. Имамо ли најзад, споменик 13-то јулском устанку?

Мало се ко бавио питањем националног у устанку иако је већ 18. јула 1941. године основана Врховна команда национа-

лноослободилачких трупа у Црној Гори. Ова национална компонента се губи од септембра 1941. године када се инсистира на ослободилачкој компоненти у институцијама НОП-а. У каснијој фази се наглашава класна компонента, да би се Уставом НР Црне Горе поново вратила национална компонента. Национална компонента је наглашена и у основним документима Оснивачког конгреса КП Црне Горе који је одржан октобра 1948. године. У сваком случају тако се затвара круг са основним доминантима: национално, ослободилачко, класно, национално. Тај затворени круг доста говори о политици револуционарног субјекта. Да ли у тим и таквим заокретима постоји јединство у руководству или се може говорити о различитим струјама. Уосталом у априлу 1942. године смијењен је покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак. Један број чланова није добио повјерење приликом избора новог Покрајинског комитета КПЈ. Да ли је то она струја која у руководству испољава „револуционарно нестрпљење“ и залаже се за радикални револуционарни заокрет у току НОП-а? Којој струји руководства припадају Упутства устаничке Врховне команде, која дозвољавају оснивање и других партија, поред КПЈ, на чему се очигледно није истрајало до краја?

Ову тематску цјелину, али ипак посебну групу, чине такозване прескочене теме које се јављају као „бијеле мрље“ наше историографије. Данас се доста пише о репресијама побједника. Увјерен сам да историчари нису упознати са таквом врстом документације. Зато би државни органи, како је то уочио наш познати историчар проф. др Бранко Петрановић, морали да припреме и објаве такву документацију у виду „бијелих књига“. Та идеја је претворена у захтјев историчара мотивисан жељом за смиривањем страсти и превазилажењем омраза, уствари — хтјењем да се и то историјско и историографско питање коначно скине са дневног реда у интересу научне истине.

Историчари немају разлога да прећуткују теме. Напротив имају обавезу да све нејасноће објективно сагледају и објасне. Само тако ће се доћи до неопходног склада између историје као догађања и историографије као осмишљавања тих догађања, која ће бити утолико објективна, уколико је историјска дистанца већа. Прије двије године прослављена је 200 годишњица француске револуције. Међу бројним књигама наша се књига у којој је осуђен терор револуције, чиме није умањен значај у смислу да је свијету подарила Декларацију о правима грађана и Грађански законик.

Историографија о 13-то јулском устанку учинила је доста у емпиријском смислу. У дијелу реконструкције догађаја и утврђивања чињеница мало ће се што још новог рећи. Доста је, међутим, историографског простора остављено за тумачење многих процеса, поготово оних дугог трајања, а нарочито оних који чак и данас нису завршени. Наведимо као примјер два кључна одређења устанка: 1. југословенство и југослове-

нски федерализам који су данас у озбиљној кризи и под великим знаком питања и 2. социјализам као друштвено одређење неславно силази са европске сцене у облику како је замишљан и како је заживио у нашем послератном ходу. Те двије велике идеје нису се потврдиле у историјским процесима који још трају — у свијести народа која је остала непромијењена. Слично је и са још једним одређењем НОР-а и револуције — братством и јединством. Љуљају се и још неке визије ондашњих устаника, као што су право на рад и зараду, јединствено тржиште — како би то данас рекли итд.

Са историјске дистанце од 50 година (1941-1991) нека ранија тумачења и објашњења, такође су данас под знаком питања. Нарочито она која су помијешала категорије родољуба, морала и идеологије. Антифашизам као кључна одредница другог свјетског рата стављен је под монопол по нејасним критеријумима. У политици или тактици КПЈ — све устаничко се веже за КПЈ од 4. јула па надаље, што је само дјелимично тачно. О томе је било говора у првом дијелу овога излагања. У том смислу сваки антикомунизам је подвођен под фашизам, профашизам или прикривени фашизам. А Југославија је у антифашистичком блоку по међународним уговорима које је потписала Краљевска избјегличка влада. Било је случајева да се антикомунизам изједначава са издајом. А на међународном плану организован је покрет отпора у 18 европских земаља, од којих само у Југославији и Албанији има комунистичко обиљежје у смислу, да му је на челу комунистичка партија. Да наведем и овај примјер: Черчил је важио за заклетог антикомунисту, баш као што је Стаљин био заклет борац против капитализма. То им није сметало да остваре пуну сарадњу и кординацију својих земаља у борби против фашизма који је подијелило државе и народе на два антагонистичка блока.

На сличан начин се умањује значај међународног фактора. Грчку је захватио грађански рат најсложенијих односа; све је међутим завршено онако како су хтјеле и одлучиле велике силе. У Југославији је послерије рата био присутан равноправан утицај спољњег фактора, такозване утицајне сфере великих сила. То би могло да значи да међусобни договор великих није тада постигнут у односу на Југославију у смислу подјеле не само утицаја. Другим ријечима то треба схватити тако да је и даље отворено питање Југославије. Да ли се то испољава у садашњем стању унутрашњих односа у земљи, које је ипак рефлекс борбе за престиж великих сила? У сваком случају утицај међународног фактора на судбину наше земље управо ових дана ескалира у најдраматичнијем облику. То догађаји, као историја која се одвија пред нашим очима недвосмислено говоре, али историографија то не евидентира, нити пак наговјештава. У сваком случају она ове сложене процесе не сагледава на начин како су се они историјски одвијали. А дио тих ширих

процеса је 13-јулски устанак, као што су и саопштења са овог научног скупа дио те историографије.

Подвргавајући критичкој анализи досадашња остварења историографије, више сам отварао питања и указивао на научне проблеме, него што сам образлагао свој став, који се, наравно, могао назрети. Тринаестојулски устанак је велика историјска тема; дио је веће теме, као што су НОР и Револуција 1941-1945. односно II свјетски рат 1939-1945. У његовом историографском приказу и оцјени учињено је доста. Али је остало да се уради много више. А то значи да 13-јулски устанак као велика историјска тема — још увијек чека своје велике обрадиваче.

Zoran Lakić

HISTORIOGRAPHY ABOUT 13th JULY'S REBELLION

Summary

The 13th July's rebellion is estimated with reason as a phenomenon of The World War II. Many of creators wrote about it: historians, journalists, philosophers, sociologists. Its massive character is pointed out in all texts. Next themes are still emphasized: antifascism, Yugoslav idea, socialism, russian factor, aspirations to freedom, tradition, military component, organization, leading role of revolutionary subject, spontaneity. Next questions are treated less than cited: Religiousness and ethic norms of rebellion, cooperation of rebels with surrounding movements, national question, role of some persons. Some interpretations and explanations today are under the question mark. Specially those which have mixed next categories: patriotism, morality and ideology.

In historiographic survey of July's rebellion it's done enough. But, there are a lot of work to be done. One of the reasons is that July's rebellion is a permanent inspiration for a lot of creators.